

Author: Wesselényi-Garay, Andor
Affiliation: Hungarian Academy of Arts
Research Institute of Art Theory and
Methodology

Title: FILLED VOID

Citation: Metszet, Vol 14, No 5 (2023), pp 48-55,
<https://doi.org/10.33268/Met.2023.5.6>

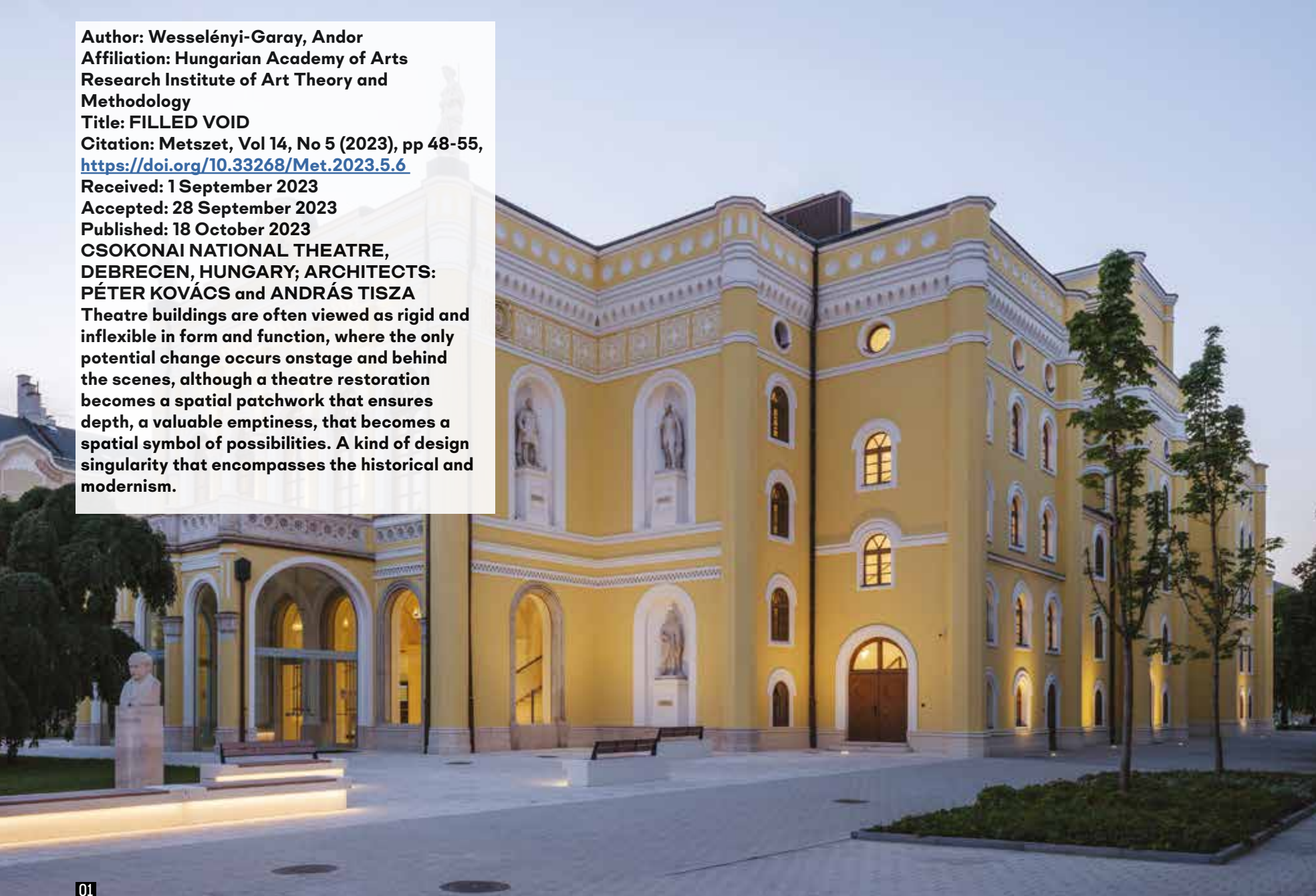
Received: 1 September 2023

Accepted: 28 September 2023

Published: 18 October 2023

CSOKONAI NATIONAL THEATRE,
DEBRECEN, HUNGARY; ARCHITECTS:
PÉTER KOVÁCS and ANDRÁS TISZA

Theatre buildings are often viewed as rigid and inflexible in form and function, where the only potential change occurs onstage and behind the scenes, although a theatre restoration becomes a spatial patchwork that ensures depth, a valuable emptiness, that becomes a spatial symbol of possibilities. A kind of design singularity that encompasses the historical and modernism.

01

- 01 A főbejárati homlokzaton az egyetlen változás az egykori kocsiáthajtó beüvegezése, amellyel tovább lehetett növelni az előcsarnokot. A kompozíció része lett volna, hogy a színház előtti teret is a vesztiül vizuális kiterjesztéseként fogalmazzák újra, illesztik, ám a városvezetés ragaszkodott a már beállt zöldfelülethez
- 02 Az új térstruktúra központi eleme, hogy a lépcső két oldalról öleli az előcsarnokot egy olyan galériára futva, amelynek mellvédvonalát úgy határozták meg, hogy az lélegezni hagyja az alsó szintet

02

FELTÖLTÖTT ÜRESSÉG

CSOKONAI NEMZETI SZÍNHÁZ | DEBRECEN

Csokonai Vitéz Mihály nevét viseli Debrecen első és legnagyobb kőszínháza, amelynek mór és bizánci elemeket tartalmazó romantikus stílusú épületét Szkalnitzky Antal építész tervei alapján építették fel 1865-ben. A színház teljes körű felújítása 2019-ben kezdődött, a tervezési munkákat Kovács Péter és Tisza András irodái végezték Csavarga Rózsa és Török Szabolcs Bence belsőépítészek segítségével.

01

ÉPÍTÉSZ |
Kovács Péter, Tisza András

FOTÓ |
Bujnovszky Tamás

SZERZŐ |
Wesselényi-Garay Andor

—A színház épülete már egyértelmű kontúrokkal szerepel egy 1898-as térképen, ám elhelyezését több vita előzte meg. 1798. augusztus elsején vitték színre Debrecenben az első magyar nyelvű előadást, ám a városnak állandónak tekinthető társulata nem volt. Bárány Wesselényi Miklós Erdélyi Magyar Nemes Színjátszó Társasága a Fejérló fogadó átalakított székérszínházban lépett fel, a más vendégtrüppök számára is fenntartott színház azonban 1811-ben leégett. 1810-től mintegy negyed századon keresztül az akkori Cegléd utcában (ma Kossuth utca) álló Varga szín fogadta be az Erdélyi Színjátszó Társulatot, hogy 1835-től az új Fejérló étterem nagyertermét béreljék ki. Sokallván a bérleti díjat, nem sokkal ezután a Harmincados közben a Nánássy család telkén (ma Batthyány utca 17–19.) egy magtárban alakítottak ki játszóhelyet a trüpp számára. A magtárat egészen annak 1861-es összedőléséig használták. A század utolsó harmadában kezdődött a kőszínház tervezése, annak elkészültéig pedig – idézve Gajdos Csaba műemléki szakértői dokumentációját – Reszler István tenorista saját költségén építtetett ki ideiglenes, faszervezetű játszóhelyet a Péterfia utca 4. szám alatt. Ennek társulata költözött aztán át az új kőszínházba”. [1]

—Az állandó színház építésének gondolata már a század elején felmerült, a levéltári dokumentumok tanúsága szerint több tervváltozat is készült. Ferdinand Kirchner és Ybl Miklós javaslatai mellett Carl Boesner rajzai is ismertek 1855-ből, ám a korai változatok mindegyike e jelenlegitől eltérő helyszínen képzelte el az új színházat. 1860-ra született meg a döntés, hogy az új teátrumot ezen a telken építik fel, a tervek kidolgozására pedig Ybl Miklóst kérték fel.

—Ybl korábbi változata az akkor Cegléd utca – mai Kossuth utca – kiöblösödött részére javasolt a színház mellett egy kaszinót is magában foglaló, hosszanti elrendezésű komplexumot. Ennek költsége mintegy tízszerese volt annak az alapnak, amelyet a színházi bizottság az épület leendő költségeiként addig összegyűjtött, így ezt a változatot a városvezetés érdemben nem is tárgyalta. Az új, immáron egyszerűsített programmal elképzelt épület büdzséjét százötvenezer forintban határozták meg. Ybl a színházi bizottságny kérésére 1860-ban két új változattal jelentkezett, és az egyik variánst részletesen, költségvetéssel ellátva

03

04

05

- 03 Az egykori kocsíathajtó már az előcsarnok része. Park helyett a tervezői elképzelések a színházat felvezető kulturális közteret képzeltek el a Pompidou mintájára
- 04 A kivitelezés során az eredeti mellvédek a helyükön maradtak. A Szkalnitzky által tervezett öntöttvas oszlopok kikerültek, jelentősen megnövelve ezzel a hasznos nézőszámot
- 05 A nézőtér szellőztetését az alatta kialakított gépészet oldja meg. A mennyezetdíszítések mozaikjai a szocialista érában születtek, megőrzésükkel változatlanul jól érzékelhető a színház építészettörténeti rétegzettsége

dolgozta ki annak érdekében, hogy igazolja, megvalósítható az épület a rendelkezésre álló összegből.

A bizottság által is elfogadott új változat egy Yblre jellemző elegáns, racionális geometriával komponált térsor volt, amelynek központi elemét képezte a félköríves nézőtér. Középület lévén azonban – írja Gajdos Csaba – „a bizottság célszerűnek találta, már csak a felelősség elhárítása miatt is egy másik építész is megbízni színháztervezéssel. Ennek jegyében kérték fel a huszonnégy éves Szkalnitzky Antalt a saját változata elkészítésére.” Ezt követően Ybl – aki híresen tartózkodó volt az efféle versenyhelyzetekben – a már elfogadott tervének részletes kidolgozásától egyéb munkáira hivatkozva visszalépett. A versenyben egyedül maradt Szkalnitzky 1861-re készült el a részletes tervekkel. [2]

___Felette izgalmas a történetzál, amelyen keresztül Szkalnitzky felbukkan Debrecenben. [3] A hazai sajtó – írja Kovács Péter egy kéziratában – nem egyszer túlozva számolt be sikereiről, így valószínűleg a Vasárnapi Újság 1860 novemberi 4-i száma keltette fel személye felé a debreceniek figyelmét. A pesti cisztercielnél tanult fiatal útja Prágán, majd Bécsen keresztül vezetett a berlini Bauakademie-re, ahol 1859-ben megkapta az akadémia ezüstérmét. Berlini tanulmányai alatt nyert egy tervpályázatot is, a Frankfurt am Main-i koncert- és díszterem azonban nem épült

meg. Rövid ideig dolgozott Friedrich August Stüler műhelyében is, aki emiatt sem zárkózott el attól, hogy Ybl mellett – mintegy saját tervezői személyét képviselve – Szkalnitzky vezesse a Magyar Tudományos Akadémia kivitelezését. Noha Szkalnitzky is indult az Akadémia tervpályázatán, mi több, párhuzamosan rajzolta azt a debreceni színház lapjaival, a vetélkedésnek még csak a gondolata sem merült fel mester és tanítványa között. A Stüler tervei szerint felépült akadémia-ház szép körbe zárta a politikai akarattal elkívánt neoreneszánsz stílust a Schinkel-féle Bauakademie-n képviselt és Szkalnitzky által készítés szinten elsajátított klasszicizmus-sal. Megjegyzendő: ahogy Stüler keveset tartózkodott Magyarországon és az Akadémia kivitelezését magyar padavanjára bízta, hasonlóképp ritkán bukant fel Szkalnitzky Debrecenben épp a fenti munka terhei miatt.

___A Vasárnapi Újság mór-bizánci stílusúként pertraktálta az új tervet, amelynek nézőtere – a szerző szerint – a legmodernebb patkóformát követte. A javaslat központi eleme egy kocsibehajtót követő, háromboltozatos előcsarnok volt, ám ez csak részben valósult meg. Szkalnitzky öntöttvas oszlopokkal támasztotta meg a karzatokat, amelyek faszerkezetűek voltak. Azt pontosan nem tudni, hol szerezte Szkalnitzky a színháztervezéshez szükséges tudását, de huszonöt éves

02

kora ellenére remek akusztikájú termet adott a debrecenieknek. Az viszont nem annyira érthető – mutat rá Kovács Péter –, hogy már a korszakban elkészült épületeknél sincs az erkélyek szélén a láthatóságot korlátozó megtámasztás. Később a Büro Fellner & Helmer negyvennyolc színháza is minden esetben konzolos erkélyeket tartalmazott.” Amennyiben nem anakronizmus „hibákról” beszélni, akkor azok egyike épp az erkélyek kivitelezése során követetett el. Az építőmester nem bízott az öntöttvas oszlopokon nyugvó konzolos karzatszerkezetben, így azt levágta. A módosítások következtében a lebegőbb nézőteret egy olyan variáns váltotta, amelyben megnőtt az oszlopok térhatároló szerepe azáltal, hogy sokkal jobban látszottak úgy a színpad, mint a szemközti ülések irányából.

___A színház 1865-re elkészült el, ám ez korántsem volt a végleges állapot. Szkalnitzky javaslatában a menekülő lépcsőház a vasfüggöny közelében volt, ám egy korabeli nagy tűzvész miatt rendeletben írták elő, hogy minden szintről önálló lépcsőház biztosítsa a menekülést, így a vasfüggönyhöz túlzottan közel eső régi szerkezetet elmozdították, és 1898-ban az előcsarnok két oldalára helyezett „toronnyal” pótolták. A régi

lépcsők helyére mellékhelyiségeket illesztettek, az új toldalék pedig szélesebbé tette az utcai tömeget. Az eltelt másfél évszázad során a színházfunkció természetes bővülésével rakódtak a tömegre a stílusban tartott toldalékok, bővítvények. Így került hátulra díszlektár és a próbatere csak a legjelentősebb módosításokat említve.

___A színház működésének másfél évszázada által görgetett hiány azonban térbeli volt. A teátrumnak egyrészt nem volt előcsarnoka. Szkalnitzky elképzeléseivel ellentétben egyetlen boltköz után indult belül az utcai homlokzat teljes szélességét elfoglaló lépcsősor, amely nyomasztóvá, aránytalanná – evvel pedig használhatatlanná és méltánytalanná is tette az aulát. A legnagyobb jóindulattal sem válhatott helyé, pláne ünnepivé ez a tér: egy középvárosban oly fontos találkozási pontta, ahol a polgárok egyszerre akarnak látni és látszani. A tér használhatóságával kapcsolatos kihívásokat jelentettek az öntöttvas oszlopok is, amelyek ugyan varázslatosá tettek a nézőteret a színpad irányból, ám nem lehetett azoktól tisztességesen látni.

___Az előcsarnok hiánya a debreceniség megélése, a közösség kollektív érzülete miatt volt kritikus, az oszlopok pedig a nézőszám miatt. Az új tervezési

06

07

06 Az előcsarnok megnövelt tere
07 Perspektivikus hosszmetset

kiírás hatszáz férőhelyes nemzeti színházra vonatkozott, egy olyan funkcióra, amelynek kötelező játékszerrendje van az operától a drámáig, a balettől az oratorikus művekig. A folyamatosan változó és rendkívül költséges programokat lehetetlen lett volna három- négy száz fő előtt bemutatni, már csak egyes operák – például az Aidához a budapesti Állatkertből hozott tevékre gondolva – hatalmas infrastruktúrális igényei miatt sem. Lehetetlen feladatnak tűnt biztosítani a hatszáz férőhelyet, ám a tervezőknek sikerült egy – szó szoros értelemben – vezéráldozattal jelentősen megnövelni a nézőszámot. Szkalnitzky gondolatát követve konzolossá tették a karzatot anélkül, hogy annak kontúrján változtattak volna, ez pedig lehetőséget adott arra, hogy úgy távolítsák el az öntöttvas oszlopokat, hogy közben a díszes famellvédek a helyükön maradtak. Ennek módja az volt, hogy az emeleti főfalakon keresztüldugott, a későbbi vasbeton födémek gyámszerkezetét képző acélgerenda-konzolokra támasztották a mellvédet anélkül, hogy azt a szerelés alatt megbontották volna. Erre a bravúrra kevésbé a technikai exhibicionizmus, mint inkább a kényszerű belátás miatt volt szükség. Amennyiben ugyanis hozzányúlnak a szabálytalan geometriájú, építési pontatlanságokat a maga organikusságában lekövető mellvédhez, azt lehetetlen lett volna az új, „kiegyenesített” szerkezeten újra úgy összerakni, hogy abból ne legyen esztétikai katasztrófa, esetleg közbotrány. Egyszerűbb volt tehát a szerkezetet a billegő, hullámzó geometriához passzítani, semmint az enteriőr lelkét képző motívumot utóbb farigcsálni.

—Míg a műemlékvédelemnél általános elégedettség fogadta az új előcsarnok koncepcióját, addig okozott némi problémát az oszlopok kivétele. Nem tűnt feltétlenül ortodoxiának az igény, hogy ezeket megtartsák,

04
05

ám a tervezés során egyértelművé vált, a közelébe sem kerülhetnek a nemzeti színház titulus igényelt nézőszámoknak, amennyiben az oszlopok a helyükön maradnak. A vitát javarészt Vukoszávlyev Zorán szakvéleménye toltá kedvező irányba, aki egyértelműen és határozottan állt ki a feltisztult enteriőr erényei mellett. Az oszlopok tehát kikerültek azzal a feltétellel, hogy azokat úgy deponálják, hogy a későbbiekben esetleg visszaépíthetők legyenek.

—A tervezési területet Kovács Péter és Tisza András – a lényeges döntések egyeztetés emellett – a vasfüggöny vonalában elvágva két részre osztotta, a nézők oldalán Kovács Péter és irodája, a színpad, színpadtechnika oldalán Tisza András és irodája volt a meghatározó koncepcióalkotó és tervező. A belsőépítészek mindkét területen résztvevő tervezők voltak, munkájuk jelentősége a kivitelezés alatt erősödött fel igazán. Az operaszínház hangulati lelke Csavarga Rózsaától származott, de Török Szabolcs Bence fiatal építész-belsőépítész – Kovács Péterhez hasonlóképp – a letisztult modernizmus híve, kettőjük ötvözte Csavargával rendkívül szerencsésen jelent meg a téréltöltés koncepciójában.

—Ez a harmonikus együttműködés ugyanakkor nem enyhíthette azt a mélyen átélt konfliktust, amely a kortárs színpadtechnika és a belsőépítészet, valamint a nézőszám elvárásai és a valóban mesés tér ornamentikája között feszült. [4] Ezt az érzelmileg terhelt helyzetet jól illusztrálta, hogy például Kovács Péternek is egy hetébe telt, mire megrajzolta saját mentális térképét a színházról. Zegzugos folyosók, semmibe vesző közlekedők, zsákként egymásból nyíló terek heterotópia-szövevei, amelyek átjárhatatlanok maradnak a nézők számára azért, hogy azokban a színjátékosok

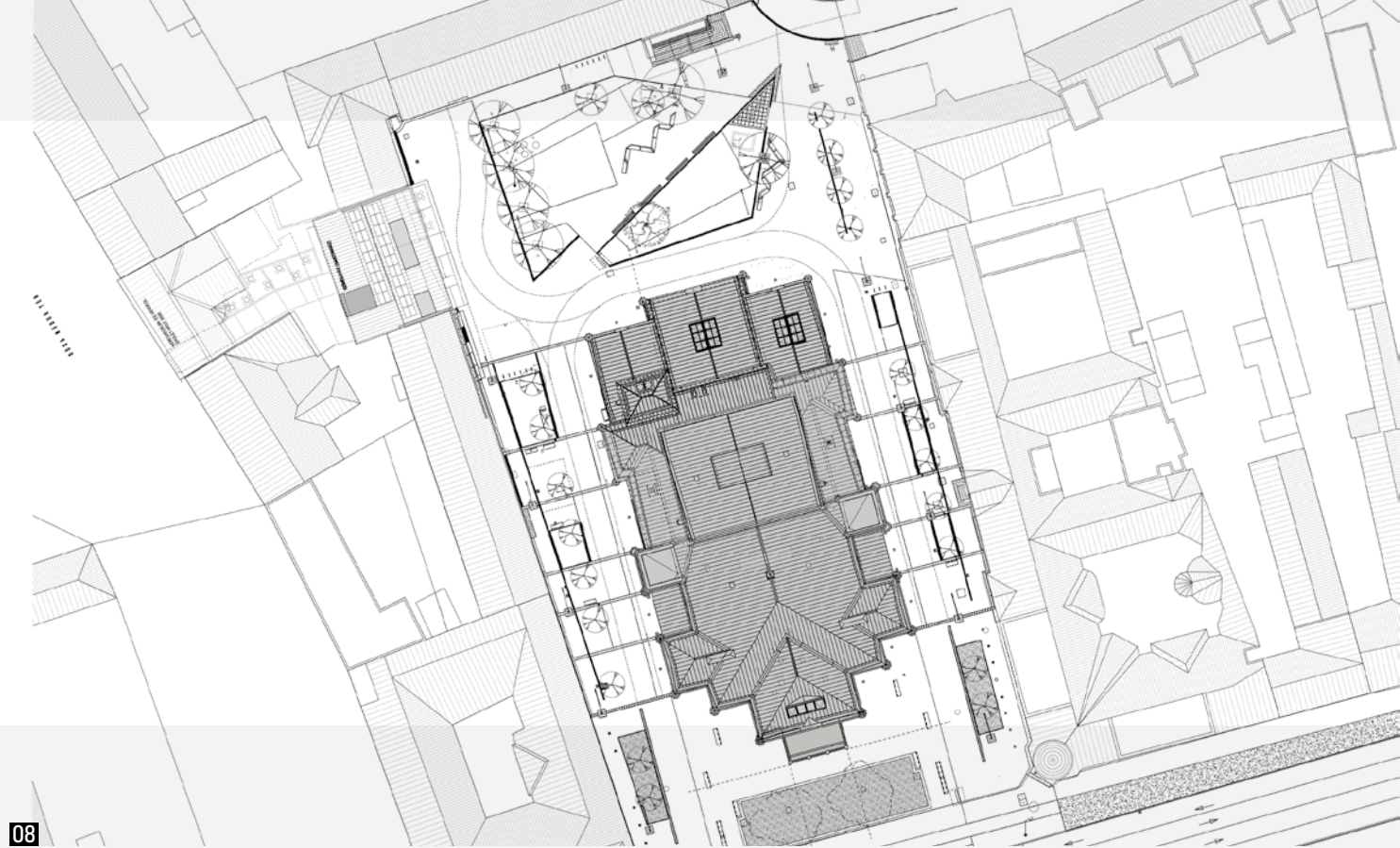
07

– mintegy önnön egzisztenciális kivételéseikben – maguk között, biztonságban lehessenek otthon. Ha szabad egyetlen észrevételt tennem, akkor az valahol épp az új enteriőr „simasága” és az egykori oszlopok valamilyen séremszerű körüli feszültségre utalna. Ma a világon minden frissen felújított színházterem kezd hasonlítani egymásra a beépített technikák univerzalizáló technoesztétikája okán. Így van Bécsben, Berlinben és Prágában is. Ez a technológia azonban – és ne tűnjön ez részemről álságos finnyáskodásnak – hajlamos felülírni azokat a koncepciókat, amellyel egy építész a tervezést indítja, hajlamos továbbá nivellálni annak eredményeit. Ezzel a tapasztalattal a tervezők már a kivitelezés első évében kénytelenek voltak szembesülni, amikor kiderült, hogy ami akusztika ide, akusztika oda, a hangtechnikusok szava lesz a döntő a mélynyomók fellógatásánál. Az európai színházakat végigjárva Kovács Péter elfogadta a színházi emberek szempontjait, és megpróbálta Csavarga Rózsa és Török Szabolcs Bence segítségével csendesíteni a beépített technológiát. Szerintem sikerrel. Mindössze annyit jegyeznek meg, hogy számomra hiányzik egy gesztus, amellyel a tervezők valahogy mégiscsak reagálnak az egykori oszlopokra, vagy azok hiányára. Elismerem, ez ebben az esetben épp amiatt az attitűd miatt is maradhatott el, amely egyébként Kovács Péter építészetét is szervezi már jó ideje. Kovács Péter eddig jobbára a debreceni és a portugál regionalizmus határterületeit kutató épületeivel vált híressé, az utóbbi másfél évtizedben pedig elismertté. Kulcsfigurájává lett annak a debreceni

regionalizmusnak, amely ma már jól beazonosítható iskolaként jelentkezik a hazai építészeti palettán. Kovács Péter és a helyi fiatalok generációs különbséggel ugyan, de egyaránt rendkívül tudatosan helyezik magukat abba a kontinuumba, amely a Keletterv nagy öregjeivel indul, a lokálpatrióták helyérzékenységével keresi topografikus kontextusait, továbbá Bán Ferenc kultikus tiszteletén keresztül tartja fenn a váratlan, a már-már spirituálisan művészi iránti vágyat. Ez a következetes, a helyi építészeti oktatásban is szép eredményeket hozó műhelymunka érlelte meg mára gyümölcseit úgy a publikációkban, mint Debrecen kortárs építészetében.

—Ez a következetes, a helyi építészeti oktatásban is szép eredményeket hozó műhelymunka érlelte meg mára gyümölcseit úgy a publikációkban, mint Debrecen kortárs építészetében. Ez a fajta elhivatottság ugyanakkor nem az „értékkörzés”, a „múlttisztelet” és a „műemlékvédelem” önmagukban megkérdőjelezhetetlen szempontjai miatt tettek igazán fontossá egy-egy rekonstrukciót Kovács számára. Számára nem a munka „nemessége”, „értéke”, „fontossága” volt a kérdés a Korb Flóris által tervezett elméleti négyzet-anatómia- és patológia-tömbjeinek 2011-es felújításakor sem, hanem az, hogy miképp tudja egy szerkezetileg-geometriailag túlhatározott műemléki környezetben a téralakítást programmá emelni, amennyiben erre lehetőség és szükség van. 2011-ben az egyetemi épületek esetében erre nem volt lehetőség, de szükség se. Itt és most viszont igen.

—A színházzal kapcsolatos tervezési attitűdjéről Kovács Péter kézirata megejtő líraisággal nyilatkozik:

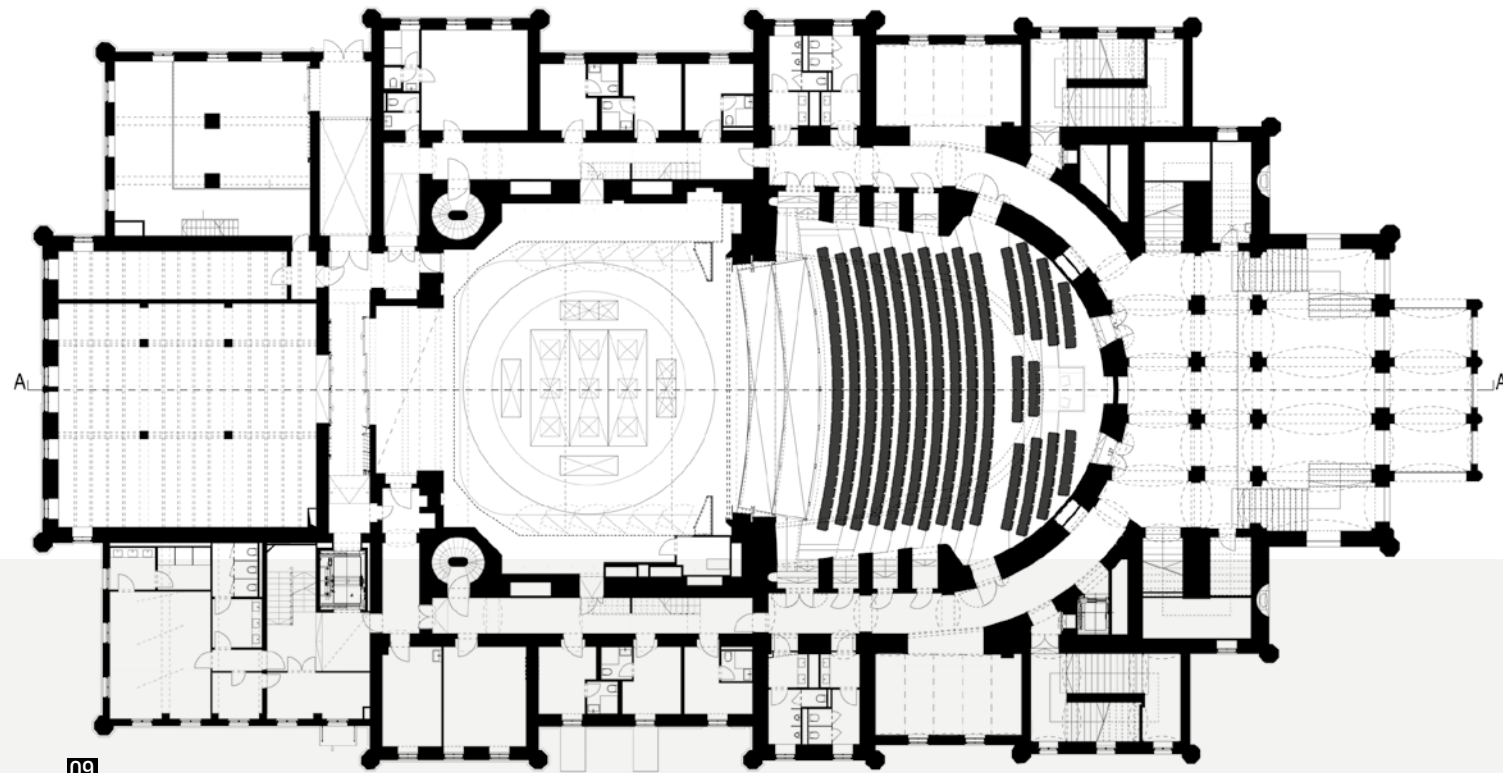
08

„a színházi szakmáknak lakóhely és nagyüzem egyben. Mint egy kisváros, mely folyamatosan alakulóban van. A régi és az új történeti rétegek egymásra rakódnak, a dramaturgiák és a színpadtechnológiák átalakulnak. Nem lehet elvárni az állandóságot, de a rétegződésekkel jól lehet építészeti koncepciót alakítani.” Azt hiszem értem és ismerem is Kovács Péter [5] rétegekkel [6] kapcsolatos elképzeléseit. Érzésem szerint azonban itt kevésbé a múlt sztrátumai tárulnak fel – ellenkező esetben tétetett volna valamilyen utalás az oszlopokra –, mint válik inkább monadikussá a kontinuum idő térformája. Írnám, hogy egy lehetséges térbeli javaslatról van szó, meg azt is, hogy a színház az elmúlt század során is alkalmi monasztok sorozat volt, csak hogy ez nincs így. Avval, hogy a tervezők évszázados biccenéseket javítottak ki, hajlamos vagyok egyfajta adaptált abszolútumként, a preformált (sic) üresség gáncstalan kitöltéseként tekinteni erre a megoldásra. Amennyiben viszont a rétegeket nem fizikailag értjük, márpedig javaslatom – Kovács Péter lírikus vallomásával szemben ez lenne – akkor a térrel, a közösségi együttléttel és a színházzal kapcsolatos tudások olyasfajta sűrítvénye jött itt létre, amely újabb képzetes oldalakkal gyarapítja Manfred Semper 1904-es színháztervezéssel foglalkozó könyvét. [7] A színháztér felpucolásán túl a tervezők legnagyobb fegyverténye az volt, hogy mertek és képesek voltak új előcsarnokot tervezni. Beépítették a kocsiathajtót, amivel létrejött egy komolyabb szélfogó, evvel is tovább növelve a fogadóteret. A tervezők szerették volna, ha a színház előtti közterület is az aula részévé válik, egyfajta kulturális piazzát nyitva az épület előtt, ám a város vezetése ragaszkodott a zöldhöz. Az előcsarnok két oldaláról indul egy-egy lépcső a karzatra, amelynek galériája szerencsésen izesül a földszinti térömlenyehez. Az előcsarnok belsőépítészetét a fehér

08
09

dominálja, utalva a város kálvinista puritanizmusára. Ez a hangulat válik intimmé, már-már mondénná a nézőtérre vezető folyosókon és a teremben, amelyekben a Csavarga Rózsa által választott padlizsánárnyalatok dominálnak. Apró belsőépítészet: bravúros lett a büfé, amelynek arany árnyalatai az enteriőrben is érzékeltetnek valamit Szkalnitzky házának bizánci-mór jellegéből.

—A nézőtérén megszűntek a földszinti páholyok, megnyúltak a nézőtéri sorok és magától értetődővé vált a feltöltés a „patkó alakú” folyosóról. A színháztechnika alapeleme a kétplatformos alsószínpad lett, amely előadások alatt is lehetőséget ad a díszletek mozgatására. A színpadtechnikát szolgálja az új mozgatható zenekari árok is, amely lehetővé teszi, hogy a színház koncert-, vagy balett-teremként is működjön. Az, hogy mindez létrejöhetett, óriási statikai szerencse függvénye volt. Az épület alapjai olyan mélyre futottak, hogy komplett szintekkel lehetett bővílni a föld alá. Ez adott lehetőséget arra, hogy szellőztetési rendszert telepítsenek a házba és ennek gépészetét a nézőtér alá helyezték. Volt egy pillanat a kivitelezés során, amikor a gödröt kitermelve több mint harmincméteres belmagasságú tér nyílt a zsinórpadlason és a nézőtérén. Szimbolikus, ahogy Kovács Péter legtöbb előadásában élményszerűen mesél arról a tértapasztalatról, amelyet ez a mélység nyújtott. Ez a mélység, ez az üresség vált a lehetőségek térbeli szimbólumává. Olyasféle tervezési szingularitássá, amely a történeti hártájával együtt is sikeresen hordozta magában a végtelenség lehetőségét, azt a valamit, amelyet a tervezők – a modernizmus elkötelezett híveiként – eddigi munkáikban oly nagyra értékelték és oly jó érzékkel töltöttek ki. És töltöttek ki most is, talán fel sem mérve, mekkora tettet is vittek véghez társaikkal, kollégáikkal.

09

08 Helyszínrajz, a bejárat elé képzeltek kulturális köztérrel

09 Földszinti alaprajz a megvalósult állapotról. Szembetűnő a „kiszabadult” előcsarnok. A belsőépítészet hangulata a fogadóterek puritán fehérjéről a nézőteret övező folyosókon vált a padlizsán intím, már-már mondén árnyalatára

*A színháztér felpucolásán túl
a tervezők legnagyobb fegyverténye az volt,
hogy mertek és képesek voltak
új előcsarnokot tervezni*

IRODALOM / REFERENCES

- [1] Gajdos, Csaba: „Műemléki értékleltár, Csokonai Nemzeti Színház műemléki védett épülete felújításának tervéhez, Debrecen Kossuth utca 10”, [kézirat], 2018.
- [2] Sági, Lajos: „A debreceni Csokonai Színház 100 éves története”, in *A debreceni Déry múzeum évkönyve 1966*, Debrecen 1966.
- [3] Sisa, József: *Szkalnitzky Antal, Egy építész a kiegyezés korabeli Magyarországon*, Akadémiai Kiadó, Budapest 1994.
- [4] A debreceni Csokonai Színház megújulása [YouTube-videó], hozzáférhető: <<https://www.youtube.com/watch?v=2s63mi8s00U>> [utolsó belépés: 2023-09-02].
- [5] Kovács, Péter: „Tesar - rétegek”, *Építészfórum*, 2011-03-17, hozzáférhető: <<https://epiteszforum.hu/tesar-retegek/>>, [utolsó belépés: 2023-09-02].
- [6] Achleitner, Friedrich: *Heinz Tesar - Architecture of Layers, Nine Recent Works*, Edition Axel Menges, 2008.
- [7] Semper, Manfred: *Theater, Handbuch der Architektur, Vierter Teil/6, Halbband/Heft 5*, Alfred Kröner, Stuttgart 1904.